

MANUEL RIU / JORDI BOLÒS

*OBSERVACIONS METODOLÒGIQUES,
ESQUEMES DESCRIPTIUS I NOTES DE TREBALL
PER A L'ESTUDI DE LES FORTIFICACIONS I
CASTELLS MEDIEVALS.*

Com vàrem fer als volums precedents d'aquesta sèrie d'annexos dedicats a l'arqueologia medieval catalana, també hem cregut convenient de presentar aquí algunes consideracions metodològiques prèvies, per tal de facilitar als estudiosos del tema la realització de llurs treballs i aconseguir una certa uniformitat en les recerques.

Fa anys que, en alguns països —a Anglaterra o a França, per exemple, des de la darrerria del segle passat; a Itàlia, més recentment—, s'han realitzat estudis metodològics sobre fortificacions i castells que cal considerar modèlics. Michel de Boüard, en la seva obra *Manual de Arqueologia Medieval*, dedica nombroses pàgines a les fortificacions medievals de terra, de fusta i de pedra,¹ on mostra les característiques dels recintes, de les motes, dels murs i dels valls o fossats, amb una atenció particular a les estructures i a la situació i evolució de les torres mestres, dites també «de l'homenatge» —tot i que no sempre restessin vinculades a aquest ritual del feudalisme—, en relació amb el conjunt del castell. I les notes d'aquesta obra inclouen la bibliografia més adient per tal de poder aprofundir en l'estudi de tots aquests i d'altres elements defensius. D'altra banda, si bé nosaltres podem afegir algunes anotacions en relació amb la Península Ibèrica, seguim pensant que, en relació amb l'àmbit dels antics regnes hispànics, encara no s'ha treballat exhaustivament cap castell com perquè hom es pugui sentir mig satisfet.

A Anglaterra, Alemanya i França la preocupació pels castells ja ve de lluny. Cal recordar que el «Centre d'Archéologie Médiévale» d'Estrasburg, que dirigeix

1. Teide / Base. - Barcelona, 1977, pàgs. 85-147.

Charles-Laurent Salch, ha dedicat molts esforços a la castellologia. Així, per exemple, l'estudi arquitectònic dels castells alsacians dels segles XII al XIV redactat per Jean Wirth,² o bé els estudis monogràfics dels castells de Rathsamhausen-Ottrott³ i de Spesbourg,⁴ escrits pel propi Charles-Laurent Salch, amb una molt acurada planimetria de Jean Paul Frey. I no podem deixar d'esmentar que Salch també és autor d'un útil *Dictionnaire des Châteaux de l'Alsace Médiévale* (Estrasburg, 1976). Tanmateix, ara potser allò sobre el qual és més convenient de cridar l'atenció és la completa planimetria que sol acompanyar aquests estudis monogràfics.

Entre molts d'altres exemples que hom podria esmentar, pel que pertoca a França, ens limitarem a assenyalar el volum de Michel de Boüard: *Le château de Caen*,⁵ com a model d'anàlisi històrica i arqueològica d'un castell i dels seus diversos elements, des del segle XI fins al segle XX. Pel que fa a Itàlia, cridem l'atenció sobre l'obra de Riccardo Francovich i Sauro Gelichi: *Archeologia e Storia di un monumento Mediceo: gli scavi nel «cassero» senese della Fortezza di Grosseto*,⁶ obra d'un equip molt ben coordinat, en la qual hom revisa la història d'aquest edifici i traça una interpretació detallada de la seva excavació i dels materials que proporcionà: ceràmica, vidre, metalls i altres «petites troballes». Pel que fa a Anglaterra i Escòcia, sols recordarem l'estudi arqueològic que féu, molts anys enrere, el marquès Curzon de Kedleston del seu castell, del qual en publicà una acurada memòria,⁷ o bé l'estudi circumstanciat de la restauració del castell escocès de Kinkel, que féu Gerald Laing,⁸ bo i advertint que hi ha monografies excel·lents com la de Barry Cunliffe i Julian Munby: *Excavations at Portchester Castle*. vol IV: *Medieval, The Inner Bailey* (Thames and Hudson Ltd. Londres, 1985, 316 pàgs.), amb una planimetria molt completa.

En relació amb Catalunya volem esmentar, com a exemple de treball sobre un tall estratigràfic, el de Jordi Barris, Francesc Burjachs, Andreu Bover, Josep M. Llorens i Josep Manuel Rueda: *Estudi de l'estratigrafia medieval del Castell de Montsoriu*,⁹ aquest article inclou referències al material ceràmic i a les restes òssies

2. J. WIRTH: *Les châteaux-forts Alsaciens du XIIe au XIVe siècle*. - Vol. I: *XIIe et première moitié du XIIIe siècle*. - Centre d'Archéologie Médiévale de Strasbourg, 1975. - 120 pàgs., amb il·lustracions.

3. CH. L. SALCH: *Le château de Rathsamhausen-Ottrott*. - Centre d'Archéologie Médiévale de Strasbourg, 1974. - 72 pàgs.

4. CH. L. SALCH: *Le château de Spesbourg*. - Id., 1977. - 84 pàgs.

5. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. - Caen, 1979. - 152 pàgs., amb il·lustracions.

6. De Donato Editore. - Bari, 1980. - 212 pàgs, amb il·lustracions.

7. *Bodiam Castle. Sussex*. - Londres, 1926. - 164 pàgs., amb il·lustracions.

8. Kinkel. *The Reconstruction of a Scottish Castle*. - Latimer New Dimensions Limited. - Londres, 1974. - 180 pàgs., amb il·lustracions.

9. «Estudi General» [Revista del Col·legi Universitari de Girona] (Girona), vol. I, núm. 1 (1981), pàgs. 69-80, amb il·lustracions.

d'animals domèstics (cabra, porc i bou) que foren trobades durant l'excavació. Un altre exemple d'estudi dels materials d'un castell el trobem en el llibre de L. Monreal i J. Barrachina: *El castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*,¹⁰ que conté un detingut examen de les ceràmiques, vidres, metalls, monedes i utilatge de pedra i d'os i, també una bona orientació bibliogràfica. Pel que afecta els estudis sobre torres, podem fer esment del treball de Joan-Albert Adell i Eduard Riu: *La torre de l'alta edat mitjana de Ribes (Garraf)*¹¹ o bé de l'article sobre *La torre rodona de pedra del veïnat del Fusteret, municipi de Súria, Bages*.¹² Això no obstant, com que amb aquestes ratlles no tenim pas el propòsit de fer una revisió bibliogràfica, no insistirem més amb d'altres exemples.

Fa anys que a la resta d'Espanya hom treballa també sobre aspectes concrets de les fortificacions. La tasca de la «Asociación Española de Amigos de los Castillos», vulgaritzada en la seva revista «Castillos de España», ha estat remarcable per a fer conèixer, arreu de l'estat, la importància dels castells i la necessitat de preservar-ne llurs restes.

Voldríem també, en l'aspecte de la metodologia de prospecció i estudi, cridar l'atenció sobre la tasca que han fet Pierre Guichard i André Bazzana al País Valencià,¹³ des de Castelló fins a Alacant, i, més recentment, la que ha dut a terme Rafael Azuar a l'àrea alacantina¹⁴ o bé Ramon Bohigas a Cantàbria.¹⁵

Des del punt de vista metodològic, hom pot recordar també els treballs de P. J. Banks i J. Zozaya referits a la fortalesa de Gormaz, província de Sòria¹⁶ o bé a les fortificacions de l'Espanya islàmica en general,¹⁷ que poden servir d'exemple. Tampoc no oblidem l'interès que tenen els inventaris puntuals i tipològics d'un tipus

10. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983. - 336 pàgs., amb 153 il·lustracions i 40 fig.

11. JOAN-ALBERT ADELL-EDUARD RIU: *La Torre de l'alta edat mitjana de Ribes (Garraf)*. - «Quaderns d'estudis medievals» (Barcelona), vol. I, núm. 2 (1980), pàgs. 87-93.

12. JORDI BOLOS I MASCLANS: *La torre rodona de pedra del veïnat del Fusteret, municipi de Súria, Bages*. - «Quaderns d'estudis medievals» (Barcelona), vol. I núm. 7 (1982), pàgs. 434-441.

13. Llur bibliografia essencial és recollida a *Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée Médiévale*. - Table ronde tenue à Lyon les 4 et 5 mai 1982. - Lyon, 1983, especialment pàgs. 87-93.

14. Vegeu per exemple R. AZUAR: *Panorama de la arqueología medieval de los Valles Alto y Medio del Vinalopó (Alicante)*. - «Lucentum» (Anales de la Universidad de Alicante), II (1983), pàgs. 349-383, amb il·lustracions i bibliografia. I del mateix R. AZUAR: *Excavación en el recinto fortificado árabe denominado «Castillo del Río». Campaña 1979 (Aspe-Alicante)*. - «Noticiario Arqueológico Hispánico» (Madrid), núm. 15 (1983), pàgs. 297-340.

15. R. BOHIGAS: *Los restos arqueológicos altomedievales en Cantabria*. - Resumen de Tesis. - Valladolid, 1982. - Especialment pàgs. 67-83.

16. P. J. BANKS / J. ZOZAYA: *Excavations in the caliphal fortress of Gormaz (Soria), 1979-1981: a Summary*. - «Papers in Iberian Archaeology» (BAR International Series, 193), Oxford, 1983, pàgs. 674-703, amb il·lustracions.

17. J. ZOZAYA: *Islamic fortifications in Spain: some aspects*. - «Papers in Iberian Archaeology» (BAR International Series, 193), Oxford, 1983, pàgs. 636-673.

determinat de monuments, com és el cas del treball sobre les almenares, realitzat per Luis de Mora Figueroa.¹⁸

Rafael Azuar Ruiz, a *Castellologia medieval alicantina: Area meridional*,¹⁹ proposa dos models de fitxes, molt esquemàtics, un per a torres i l'altre per a muralles.

La fitxa per a una torre inclou els aspectes següents:

1. Emplaçament
2. Planta
3. Aparell: - Obra de carreus (*sillera*)
- Maçoneria, paredat (*mamposteria*)
- Maons
- Tàpia
4. Elements defensius: - Merlets
- Matacans
- Espitlleres
5. Ingrés: - Tipus
- Aparell
- Elements defensius
6. Altres elements: - Sòcols
- Bandes
- Volada (*salidizo*)

La fitxa de la muralla conté els aspectes següents:

1. Estructura del conjunt.
2. Elements - Cortines, llenços - Planta
- Aparell
- Elements defensius
- Altres elements
- Torres, bestorres (*cubos*) - Planta
- Aparell
- Elements defensius
- Ingressos - Tipus
- Aparell
- Elements defensius

R. Azuar ha utilitzat, amb encert, ambdós models en els seus treballs. Nosaltres preferim de presentar, ara, un esquema descriptiu, breument comentat, que desen-

18. L. DE LA MORA FIGUEROA: *Torres de almenara de la costa de Huelva*. - Diputación Provincial de Huelva. Instituto de Estudios Onubenses «Padre Marchena». - Huelva, 1981. - 115 pàgs., amb plantes, alçats, fotografies i documents.

19. Instituto de Estudios Alicantinos (sèrie I, núm. 60). - Alacant, 1981. - 249 pàgs., amb il·lustracions.

volupa el que traçarem en preparar la redacció de l'obra col·lectiva «Catalunya Romànica», en curs d'edició.

Esquema per a la descripció d'un castell o d'una construcció militar

I. *Introducció històrica*

Breu notícia històrica sobre el castell i el seu terme; cal aprofitar la bibliografia existent i la documentació inèdita, així com possibles plans, dibuixos, gravats, etc.

Cal tenir present:

1. Els seus antecedents: romans, islàmics, carolingis, etc.
2. La possibilitat que hi hagi existit prèviament una mota o una *turris*.
3. L'evolució del lloc i les successives construccions.
4. Les fortificacions del terme del castell —si es tracta d'un castell termenat—, com: torres, forteses, guàrdies i guardioles. I llur evolució al llarg de la història.
5. Les motivacions del seu origen, els constructors, senyories successives de les quals ha estat part, veguers, castlans i guarnició.
6. Els llinatges propietaris i possessors que hagin tingut la potestat i el domini útil o possessió del castell al llarg de la història.
7. Evolució fins als nostres dies, no limitada a l'Edat Mitjana.
8. Estat actual. Propietaris, conservació.
9. Fonts i bibliografia utilitzades.

II. *Excavacions arqueològiques que s'hi han realitzat i resultats obtinguts*

1. Relació detallada de les diverses intervencions, responsables, dates, zones afectades, troballes.
2. Situació i localització actuals dels materials aconseguits.
3. Treballs en curs i projectes.

III. *Restauracions successives*

1. Relació detallada de les diverses intervencions, responsables, dates, zones afectades, modificacions.
2. S'han efectuat treballs d'arqueologia coordinats amb els de restauració? De quin tipus i amb quines garanties.
3. Valoració tècnica i històrica de les esmentades intervencions.

IV. *Situació*

Descripció ambiental, assenyalant les rutes d'accès, antigues i actuals, i les característiques del paisatge.

1. Localització: al cim d'una muntanya, en una carena, en un vessant, al fons d'una vall, en una plana.

2. Emplaçament: al cim d'una mota, al cim d'una penya, damunt d'un turó, a peu pla, etc.
3. Camp visual. Graus de visibilitat: ¿què podem veure als voltants (fins a uns centenars de metres), en una àrea menys immediata (uns quants quilòmetres) i a una distància molt més allunyada (unes desenes de quilòmetres)?
4. Situació dins el terme del castell —propí o aliè—. Límits d'aquest terme. Cal tenir present les possibles divisions del terme: aparició d'un nou castell, de cavalleries, de quadres, etc.
5. Relació amb altres construccions militars o senyorials.
6. Relació amb cases, pobles, vies de comunicació, ponts, zones de conreu, de bosc, etc.

V. *La construcció*

Cal examinar amb detall tots els elements.

1. Tipus d'edifici (vegeu llista adjunta).
2. Esment particularitzat dels diversos components que l'integren (vegeu llista adjunta).
3. Etapes constructives. Transformacions i ampliacions. Indiqueu superfícies, mides i alçades respectives.

VI. *La torre mestra, principal o de l'homenatge*

1. Situació
2. Planta (rodona, quadrada, rectangular, poligonal,...) i nombre de pisos. Mides.
3. Aparell constructiu (amb carreus, maçoneria, maons, tàpia; característiques i mides). Tipus de morter. Acabats i arrebossats, interns i exteriors.
4. Situació i característiques de la porta.
5. Altres elements (vegeu llista adjunta).
6. Distribució interior i coberta.

VII. *Plaça o pati d'armes*

1. Situació.
2. Característiques i mides.
3. Distribució dels edificis al seu voltant.
4. Elements que conté: cisterna, pou, sitges, valls interiors, etc. Cal assenyalar si són excavats a la penya o contruïts i cal una descripció detallada de les profunditats, sistemes constructius, voltes, acabats, capacitat, etc.

VIII. *Els murs*

1. Situació
2. Característiques dels diversos elements. Mides en planta, gruixos i alçats.

3. Aparell constructiu (amb mides). Tipus de morter. Acabats i arrebossats.
4. Característiques de llurs elements: camí de ronda, espitlleres, merlets, matabans, etc.

IX. *Torres d'angle, torres de flanc, bestorres, baluards, etc.* (vegeu punt VI)

X. *Portes d'accés*

1. Situació.
2. Característiques. Mides.
3. Elements que hi són relacionats: rastell, matabans, pont llevadís, etc.

XI. *Edificis residencials i complementaris*

1. Situació dins del conjunt.
2. Descripció per plantes de les sales, cambres, cellers, cuines, habitacions de la guàrdia i del servei, estables, etc. Cal explicar la distribució interior. Mides.
3. La presó. Característiques i mides del sòl, de les parets i de la coberta.
4. Dipòsits i magatzems.

XII. *La capella del castell*

1. Situació en relació amb el castell (a l'interior o a l'exterior del clos).
2. Descripció. Mides.

XIII. *Elements exteriors: valls, contravalls, barbicanes o avantmuralls, torres albarranes, etc.*

1. Situació.
2. Descripció. Mides.

XIV. *Bibliografia*

Es tracta d'una bibliografia específica, en la qual es descriuen i detallen les diverses estances i edificis del castell objecte d'estudi.

Cal tenir present que aquest esquema tan sols pretén d'ésser orientatiu, per tal d'evitar que hom pugui oblidar, en fer la descripció d'un castell un xic complicat, aspectes essencials o importants. Potser també calgui recordar que un castell o bé una fortalesa no constitueixen elements aïllats en el paisatge i que exerciren una funció. És interessant, doncs, de veure llur inserció en aquest paisatge, la relació d'uns castells amb els altres de l'entorn, les distàncies que els separen, la ubicació, les extensions dels termes, i les relacions de cada castell amb les fortificacions menors del seu mateix terme, tant si són torres de protecció pública o privada, com si són guaites de vigilància destinades a avisar dels perills els pobladors del districte.

Tipus de fortificacions

Els tipus principals de fortificacions són els següents, col·locats per ordre alfabètic:

ALCASSABA (cs: *alcazaba*). Recinte fortificat a l'interior d'una població emmurallada.

ALBACAR (cs: *albacar*). Recinte murat utilitzat com a refugi.

CASA FORTA (cs: *casa fuerte*). Habitatge fortificat.

CASTELL (cs: *castillo*, fr: *château fort*).

CASTELL ROQUER.

ROCA. Pot ésser sinònim de castell.

CIUTAT FORTIFICADA (cs: *ciudad fortificada*, fr: *cité forte*).

MOTA (fr: *motte*). Construcció bastida sobre un turó natural o artificial.

PALAU FORTIFICAT (fr: *château*, al: *Schloss*).

ALCÀSSER (cs: *alcázar*).

CASTELL-PALAU.

TORRE (llatí: *turris*, cs: *torre*, fr: *tour*).

ESPIELL. Torre de guaita.

GUÀRDIA (cs: *torre vigía*, fr: *tour de vigie*). Torre de vigilància, generalment en relació amb un castell o amb un indret de poblament.

GUARDIOLA. Guàrdia petita.

MIRALLA. Torre de guaita.

TALAIA (cs: *atalaya*). Torre de guaita.

TORRE DE GUAITA (cs: *almenara*, fr: *tour de garde*).

TORROELLA. Torreta.

Cal tenir present que, en general, una alcassaba és més important que un castell. Així mateix, normalment, dins del terme d'aquest castell hom ha de poder distingir les guàrdies de vigilància pública, distribuïdes als llocs més estratègics, de les torres erigides a les possessions privades (moltes vegades pel mateix propietari del predi); aquestes torres, en principi, havien de tenir una importància menor. Això no obstant, cal preveure sempre les possibles modificacions i no oblidar que, amb el temps, una torre pot haver-se convertit en castell termenat, desglossant part del terme o districte primitiu, i que pot haver adquirit, fins i tot, més importància que el castell originari del qual depengué.

Vegem ara quins solen ésser els components d'una fortificació. Per tal de facilitar-ne la comprensió, hem inclòs una il·lustració d'una fortalesa imaginària (fig. 1), en la qual hem situat, al lloc corresponent, els noms del vocabulari que, ordenat alfabèticament, exposem a continuació.

Components principals d'una fortificació:

BARBACANA (cs: *barbacana*, fr: *barbacane*). Obra de fortificació situada davant de les muralles.

ANTEMURAL (cs: *antemural*, fr: *chemise*).

AVANTMURALLA.

GLACIS. Terreny lleugerament inclinat situat davant d'una fortificació.

LLIÇA (cs: *liza*, fr: *lice*). Terreny clos, sovint per una palissada, que podia servir per a realitzar els torneigs.

MUR (cs: *muro*, fr: *mur*).

CORTINA (cs: *cortina*, fr: *courtine*). Muralla que uneix els costats de dos baluards consecutius.

LLENÇ. Pany de muralla.

PANY (cs: *pañó*, fr: *pan*). Porció de paret més o menys extensa i llisa.

MURALLA (cs: *muralla*, fr: *rempart*).

PALISSADA (cs: *empalizada*, fr: *palissade*).

ESTACADA.

PLAÇA D'ARMES (cs: *patio de armas*, fr: *basse cour*).

RECINTE (cs: *recinto*, fr: *enceinte*). Hi pot haver un recinte sobirà i un recinte jussà.

CLOS. Terreny tancat dins d'uns murs o bé aquests murs.

TORRE (cs: *torre*, fr: *tour*).

BALUARD. Fortificació de forma pentagonal situada entre dos panys de muralla.

BASTIÓ (cs: *bastión*, fr: *bastion*).

BESTORRE. Torre de planta semicircular o quadrangular amb un dels costats oberts.

TORRE ALBARRANA (cs: *torre albarrana*). Torre situada fora dels murs d'un lloc fortificat.

TORRE D'ACCÉS.

TORRE DE L'HOMENATGE. Torre mestra.

TORRE DE FLANC (cs: *torre franqueante*, fr: *tour de flanc*).

TORRE MESTRA (cs: *torre del homenaje*, fr: *donjon*).

VALL (m.) (cs: *foso*, fr: *fossé*).

FOSSAT.

CONTRAVALL. Vall secundari cavat més enllà del vall principal.

Altres elements complementaris:

AMPIT. Paret de protecció que arriba a l'alçària del pit; sovint aplicat a la part baixa del marc de la finestra.

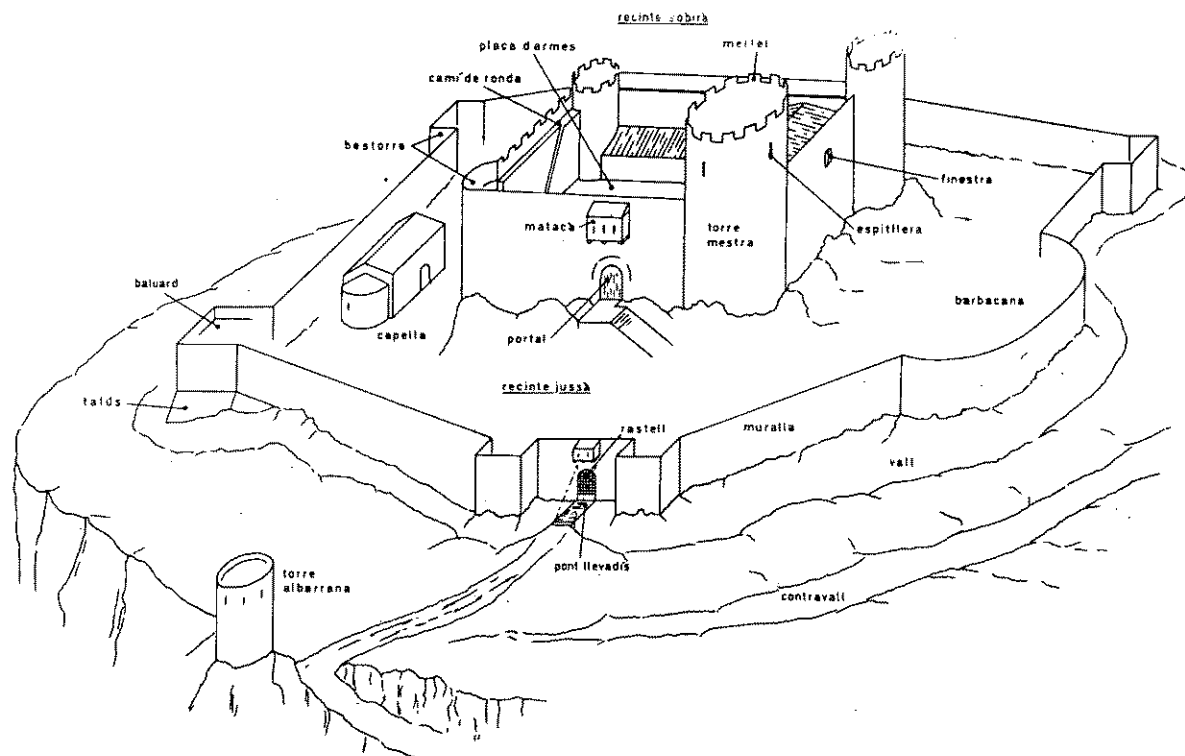

Fig. 1. Fortalesa imaginària amb els elements components d'una fortificació (dibuix de J. Bolòs).

- BARANA (cs: *baranda*, fr: *grade-fou*).
 BERMA (cs: *berma*, fr: *berme*). Replà fet entre el talús i el vall.
 CADAFAI (cs: *cadalso*, fr: *hourd*).
 CAMBRA (cs: *habitación*, fr: *chambre*).
 CAMÍ DE RONDA (cs: *camino de ronda*, fr: *chemin de ronde*).
 CAPELLA (cs: *capilla*, fr: *chapelle*).
 CELLER (cs: *bodega*, fr: *cave*).
 CISTERNA (cs: *algibe*, fr: *citerne*).
 ALJUB.
 ESPERÓ (cs: *espolón*, fr: *esperon*).
 ESPITLLERA (fr: *meurtrière*). Obertura llarga i estreta feta en un mur (o porta) per tal de poder observar o disparar.
 ARQUERA (cs: *arquera*, fr: *archère*).
 BALLESTERA (cs: *ballestera*).
 SAGETERA (cs: *saetera*).
 ESTABLES (cs: *establos*, fr: *étables*).
 ESTANÇA (cs: *aposiento*, fr: *logement*).
 FINESTRA (cs: *ventana*, fr: *fênetre*).
 MATAÇA (cs: *matacan*, fr: *machicoulis*). Obra sortint que corona una muralla, torre o porta i que té el sòl espitllerat o obert, per tal de poder observar o hostilitzar les persones que s'estan al peu de l'edifici.
 LLADRONERA (cs: *ladronera*, fr: *bretèche*). Cos sortint situat damunt de les portes de les fortificacions, des d'on hom pot deixar caure objectes a plom damunt dels atacants.
 MÈNSULA (cs: *ménsula*, fr: *corbeau*).
 MERLET (cs: *almena*, fr: *merlon*).
 PERMÒDOL (cs: *modillón*, fr: *console*).
 PARAPET (cs: *parapeto*, fr: *parapet*).
 PONT LLEVADÍS (cs: *puente levadizo*, fr: *pont-levie*).
 PORTA (cs: *puerta*, fr: *porte*).
 POTERNA (cs: *poterna*, fr: *poterne*). Porta petita que dona al vall.
 POU (cs: *pozo*, fr: *puit*).
 PRESÓ (cs: *prisión*, fr: *prison*).
 CALABÓS (cs: *calabozo*, fr: *cachot*).
 TÀVEGA (cs: *mazmorra*, fr: *oubliette*). Presó subterrània.
 RASTELL (cs: *rastrillo*, fr: *herse*). Reixa mòbil que protegeix una porta.
 SALA (cs: *sala*, fr: *salle*).
 SITJA (cs: *silo*, fr: *silo*).
 TALÚS (cs: *talud*, fr: *talus*).
 ESCARPA (cs: *escarpa*, fr: *escarpe*). Talús de la part baixa d'una muralla o d'un terraplè.

TORRETA (cs: *torrecilla*, fr: *tourelle*).

GARITA (cs: *garita*, fr: *guérite*).

GUAITA.

MIRALLA (cs: *atalaya*, fr: *échauguette*).

TORRICÓ.

TRONERA (cs: *tronera*, fr: *embrasure*). Obertura practicada a la paret, per on hom pot disparar els canons.

CANONERA.

El vocabulari català per als estudis de poliorcètica i fortificacions no és fàcil de trobar sistematitzat, tot i ésser nombrosa la bibliografia que hom ha dedicat als castells —i de la qual podeu veure un exemple en el recull que més endavant ha fet Víctor Gómez—. Els reculls i glossaris especialitzats de Leonardo Villena,²⁰ per exemple, inclouen els termes en alemany, anglès, castellà, francès i italià, però solen oblidar la nostra llengua. Tot i això, són indispensables, com també n'es el glossari de Bonaventura Bassegoda i Musté, dedicat als termes d'ús corrent en la construcció.²¹ Tot i ésser també un recull de noms relacionats amb aquest mateix aspecte, és, així mateix, molt útil el *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció* de Miquel Fullana.²²

Com ja es desprèn del que hem dit al llarg de les darreres pàgines, sempre és convenient, per als estudis arqueològics, de tenir una informació prèvia a través de les fonts escrites, les quals, sortosament, per al període que a nosaltres ens interessa, ja existeixen i molt sovint són més explícites d'allò que una lectura apressada pot fer suposar. Ho ha assenyalat Pierre Bonnassie, amb encert, no fa pas gaire temps.²³

Hem dit abans, i no voldríem repetir-nos, que cal una certa uniformitat en la recerca, podríem afegir que «buidar» o «netejar» castells —cosa actualment massa de moda— no condueix a res profitós, i també que abans de restaurar és indispensa-

20. Vegeu, a més del *Glosario de términos castellológicos medievales en lenguas romances* («Castillos de España», 71, 1971, pàgs. 77-92), el *Glosario. Fichero múltiple de arquitectura Militar Medieval*. (Instituto Internacional de Castillos. - Ed. Weidlich. - Frankfurt, 1975. - 200 pàgs., 214 figs.) i *Glosario de fortificación abaluartada, en cinco lenguas* («Castillos de España», núm. especial, 1977).

21. B. BASSEGODA MUSTÉ: *Nuevo Glosario-Diccionario poliglota de la Arquitectura*. - Editores técnicos asociados, s.a. (Universidad Politécnica de Barcelona, public. núm. 7). - Barcelona, 1976. - 366 pàgs.

22. MIQUEL FULLANA: *Diccionari de l'art i dels oficis de la Construcció*. - Editorial Moll. - Ciutat de Mallorca, 1974.

23. P. BONNASSIE: *Les descriptions de forteresses dans le Livre des Miracles de Sainte Foy de Conques*. - «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire Médiévales en l'honneur du Doyen Michel de Boüard» (Mémoires et Documents publiés par la Société de l'École des Chartes). - Paris, 1982, pàgs. 17-26.

ble d'excavar.²⁴ També cal recordar que hom no pot estudiar les fortaleses sense tenir en compte llur entorn,²⁵ les relacions amb l'hàbitat i amb el paisatge: cal observar la varietat de formes que presenta l'associació del castell o de la fortificació castral amb el poblament aïllat o agrupat que hi ha al seu voltant, des de l'època de les primeres fortaleses de fusta fins a les cases fortes de la baixa Edat Mitjana, bo i veient-ne l'evolució.

Iniciarem l'estudi d'alguns d'aquests aspectes en diversos treballs,²⁶ que ara no repetirem. Ens sembla, però, que cal ampliar l'àmbit d'aquest tipus d'estudis a tot Catalunya —car la documentació conservada ho permet— abans de traçar una planificació sistemàtica de les excavacions arqueològiques dels diversos tipus de fortificacions, urbanes o rurals.

Inicialment, havíem pensat de dedicar aquest volum també als hàbitats fortificats, però el material és tan abundós que, al capdavant, hem preferit de fer un altre volum per a les diverses formes d'habitatge i concentrar de moment els esforços en els castells i fortaleses, sense però el propòsit de fer un estat de la qüestió, ans limitat-nos a presentar unes quantes mostres dels treballs en curs, que puguin estimular la recerca, sense, això no obstant, afavorir mai les excavacions indiscriminades.

Per cloure aquestes línies potser cal afegir encara que no seria pas desencertat intentar de dignificar la vulgarització dels coneixements que tenim sobre els castells i fortaleses, per tal que la consciència popular aprengué a valorar degudament llurs restes. Si bé és cert que aquest és un camí ja iniciat en molts aspectes, i fins i tot en l'escolar o pedagògic, seria molt convenient una vulgarització adequada, com la que presenten amb dignitat els tres exemples següents: el petit fulletó *Life in a Medieval Castle*, publicat pel Museu Metropolità de Nova York,²⁷ el volum *En tiempos de los*

24. Vegeu, per exemple, *Archéologie Militaire. Les Pays du Nord*. Actes du 101e Congrès National des Sociétés Savantes (Lille, 1976). - Section d'Archéologie et d'Histoire de l'Art. - Paris, 1978. - 394 pàgs. I també Luis de Mora-Figueroa: *En torno a Viollet-le-Duc y la arquitectura militar medieval*. - «Gades» (Revista del Colegio Universitario de Filosofía y Letras de Cádiz), núm. 1 (1978), pàgs. 21-24, on es recull la bibliografia de caràcter general actualment indispensable.

25. *Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée Médiévale*. - Table Ronde tenue à Lyon les 4 et 5 Mai 1982. Actes recueillis et publiés par A. BAZZANA, P. GUICHARD et J. M. POISSON. - Lyon, 1983. - 200 pàgs., amb il·lustracions.

26. M. RIU: *El paper dels «castra» en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona*. - «Ausa» (Vic), X, núms. 102-104 (1982), pàgs. 401-409, 1 mapa. - M. RIU: *A propósito del feudalismo todavía*. - «Estudios en Homenaje a don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años» (Buenos Aires, 1983), vol. II, pàgs. 65-82. - M. RIU: *L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català* (Col·loqui de Girona, 8-11 de gener 1985), en premsa.

27. ARRA ANN MANZOR: *Life in a Medieval Castle*. - The Metropolitan Museum of Art (School Picture Set). - New York, s.d. - 40 pàgs., amb 19 fitxes separables.

castillos feudales de Gianna Bonnis Cuaz,²⁸ o bé el llibret de David Macaulay, *Nacimiento de un castillo medieval*,²⁹ que ens mostra mijançant una sèrie de dibuixos ben documentats com és possible que es construís un castell el segle XIII. Caldria no deixar de banda aquests esforços.

28. G. BONIS CUAZ: *En tiempos de los castillos feudales*. - Edit. Avance (Enciclopedia Monográfica Avance, 2). - Barcelona, 1975. - 80 pàgs., amb il·lustracions i textos.

29. D. MACAULAY: *Nacimiento de un castillo medieval*. - Editorial Timun Mas. - Barcelona, 1981. 80 pàgs., amb dibuixos.